

Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Millî Şef İnönü’nün Oynadığı Rol

Osman Akandere*

Giriş

Türkiye’nin tek parti yönetiminden çok partili hayata geçişinin sebeplerini incelerken Cumhurbaşkanı, Millî Şef ve CHP’nin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü’nün bu geçişteki rolünü belirtmemiz gerekiyor. Gerçekten de İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan liberalleşme ve demokratikleşme çabalarımızda İnönü’nün oynadığı rol ne idi?

Tek partiden çok partili siyasal hayata geçiş sürecinde İnönü’nün oynadığı rol belirtilirken, bu konuda yerleşmiş bir düşünceye değinmemiz gerekiyor. Bu yorumu ve düşüncüyü ileri sürenlere göre; İnönü, daha Cumhurbaşkanlığına seçildiği ilk zamanda, ülkeyi çok partili hayata geçirmek niyetindeydi. Hatta İnönü, bu düşüncesini gerçekleştirmek için bazı girişimlerde de bulunmuştu. Ancak kısa bir süre sonra başlayan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle, iç bünyemizde herhangi bir karışıklığa ve bölünmeye meydan vermemek, dışta ise bir savaş tehlikesi ve saldırı tehdidine karşı tek bir karar organı yaratabilmek için İnönü, düşüncesini uygulamaya koymayı savaş sonrasına bırakmıştı. İnönü’nün bu düşüncesini güçlendirmek için, bu yorumu yapanlar onun 1939’da İstanbul Üniversitesi’nde Üniversite gençliğine hitaben yaptığı konuşmada yer alan bazı ifadeleri ileri sürmektedirler¹.

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Konya/TÜRKİYE, oakandere@konya.edu.tr ORCID: 0000-0001-7875-4214

1 Bu konudaki en çarpıcı anlatım Metin Toker tarafından yapılmaktadır. Toker şöyle demektedir: *“Atatürk devrimlerinin dışında, doğrudan doğruya İnönü’nün kendi eser olan iki devrim vardır ki, bunlardan birincisi tek partili hayattan çok partili hayata geçmesidir... Bir gerçek İnönü’nün Cumhurbaşkanı olduğunda rejimi açmaya kesin kararlı bulunduğuudur. Sanıyorum ki yavaş yavaş, kademeli tarzda, alıştıra alıştıra ve yetiştire yetiştire yapacaktı. Bunun delili de vardır. İsmet İnönü rejimi nasıl serbestleştirmeyi düşündüğünü o tarihte açıklamıştır. Tarih 6 Mart 1939.”* Metin Toker’in 22-23 Şubat 1974’te Hürriyet Gazetesinde yayımlanan “İnsan Olarak İnönü” adlı makalesinden nakleden Rıfık Salim Burçak, *age.*, 1945-1950, 1954, s. 7. Ayrıca konuyla ilgili olarak *Tek Partiden Çok Partiye* adlı kitabında Toker *“Bu sözler demokratik bir idare tarzına, serbest seçimlere geçmek niyetinin o günler için gayet kesin ifadesiydi”* demektedir. Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, (2. Bs.) Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 17.

Nitekim bu konuşmanın bir yerinde yer alan “*Halkçı bir idarenin bütün yüksek ileri tekâmülleri siyasi hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilecektir. Millettin murakabesi idare üzerinde hakiki ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat edilmedikçe halk idaresi vardır denemez*”² şeklindeki ifadeler, başta Milli Şef İnönü olmak üzere CHP çevrelerinin, İnönü’nün demokrasiye geçiş isteğinin bu kelimelerle açıklanmakta olduğunu söylemelerine dayanak teşkil etmiştir. Ancak, İnönü’nün konuşmasının devamında onun yukarıdaki ifadelerine açıklık getirdiğini ve ne demek istediğini belirttiğini görüyoruz. Nitekim İnönü devamlı “*Onun için, Büyük Millet Meclisi’nin vazife ifa etmesi en ufak bir tereddüde mahal vermeyecek selabette olacaktır. Büyük Millet Meclisi milletin dâhilî ve haricî bütün emniyetlerinin hakikaten kudretli ve uyanık teminatı olacaktır.*” demektedir.

İnönü’nün 6 Mart 1939’da yaptığı bu konuşmasında tek parti yönetiminin değiştirileceğine dair ne bir niyet ya da karar ne de otoriter düzenin yumuşatılarak demokratik bir yönetimin başlatılacağına dair bir belirti yoktur³. İnönü’nün bu konuşmasını değerlendirirken, konuşmanın 1939 TBMM Genel Seçimlerinden hemen önce yapıldığı göz önünde tutulmalıdır. Konuşmanın odak noktası, parti yani CHP olmakla beraber TBMM’de değinilmişti. Konuşmada, çok partili hayata geçişe dair bir iz ve istek yoktur. Aksine CHP’nin tek parti yönetimine devam edeceği açıkça anlaşılmaktadır. Konuşma bir bütün olarak incelenirse CHP teşkilatının itici bir güç kazanması, yol gösterici bir görev üstlenmesi ve halkla kaynaşabilmesi için yapısını yeniden ele alması gerektiği anlaşılacaktır. Yine konuşmadan TBMM’de parti adına görev alan mebusların, parti ile yakın ilişkiler içerisinde olan ve partiye hizmet etmiş kişilerden oluşacağı belirtilmek istenmektedir.

Bu konuda gerek Koçak’ın ve gerekse Burçak’ın değerlendirmeleri doğru ve yerindedir. Koçak’a göre konuşmada “bir muhalefete izin verileceği yolunda tek parti yönetiminin sonunu belirten bir nokta bulunmamaktadır; söz konusu olan, hiç olmazsa CHP içinde ve Mecliste bir yeni reformasyon dileği ya da girişimidir (...) İnönü’nün İstanbul Üniversitesi konuşması bir “demokrasi müjdesi olarak değerlendirilemez.”⁴

2 İnönü’nün bu konuşması için bkz. Milli Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları, (Der.) Kadri Kemal Kop, Akay Kit., İstanbul, 1945, s. 24-29; “*Reisicumhur İSMET İNÖNÜ’nün Üniversite Nutku*”. *Üniversite Konferansları 1938-1939*. Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, S. 1II-VII.

3 Bu konuda görüşümüzü destekleyen değerlendirmeler için bkz. Cemil Koçak, *age.*, 1938-1945, Ankara 1986, s. 216-217; Burçak, *age.*, s. 5- I 0.

4 Koçak, *age.*, s. 217.

Burçak’ta şöyle demektedir: Kanaatimizce, bu sözlerle bugünkü anlayışımıza uygun demokrasiye geçileceğini müjdeleyen bir anlam mevcut değildi. Zira İnönü, bu konuşmanın hiçbir yerinde demokrasinin temelini teşkil eden halk egemenliği sözünü ağzına almamış, çok partili hayata geçileceği hakkında en küçük bir işaret bile vermemiş ve Büyük Millet Meclisi üyelerinin milletin serbest iradesine dayalı bir usulle seçileceğini gösteren bir beyanda bulunmamıştır⁵.

Millî Şef İnönü’nün Çok Partili Hayata Geçişteki Rolü

6 Mart 1939’da Cumhurbaşkanı sıfatıyla İnönü’nün yaptığı konuşma, yakın çevresi ve CHP’lilerce ileri sürüldüğü gibi “demokrasiye geçiş” için bir işaret ve müjde değildir. Eğer böyle olduğu düşünülecek olunursa şu soruya cevap aramak gerekecektir. Demokrasi idaresiyle her şeyiyle taban tabana zıt olan “Millî Şeflik ve Değişmez Genel Başkanlığı” İnönü niçin kabul etmiştir? Kalbinde ve düşüncesinde demokrasiye geçmek isteği bulunan Cumhurbaşkanı İnönü, otoriter yönü herkes tarafından bilinmekte olan Millî Şeflik unvanını neden 7 yıl süreyle taşımıştır?

Kanaatimizce İnönü’nün gönlündeki çok partili demokrasi anlayışı, kendi iradesiyle ve sınırını yine kendisinin belirleyeceği ve kendisine bağlı kişilerce tek parti yönetimi içinde kontrollü bir hareket olmalıydı. Nitekim bu doğrultuda bir uygulama CHP’nin 5. Büyük Kurultayı sırasında düşünceden fiile aktarılmıştır. İnönü’nün başkanlığı altında, üyelerinin tamamı CHP’li olan TBMM’nde partiye ve hükûmetine” yardımcı olacak bir “Müstakil Grup” teşekkül ettirilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Müstakil Grup, memleket meselelerinin CHP Meclis Grubu üyesi bazı milletvekillerinin yaptıkları eleştiri ve tenkiti dahi yapamamış, CHP’lilerden daha fazla hükûmetin ve tek parti yönetiminin kararlarını desteklemiş ve yardımcı olmuştur.

Ayrıca Cumhurbaşkanı, Millî Şef ve CHP Değişmez Genel Başkanı olarak İnönü, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin ve milletin kaderini elinde tutmuştur. Partiyeye, hükûmete ve meclise mutlak bir surette hâkimdir. Her ne kadar savaş yıllarında bir savaş ihtimali ve saldırı tehdidi gözükmekteyse de, iç bünyemizde şayet istenilmiş olunsaydı “demokrasiye geçiş” pekâlâ yapılabilirdi. İnönü’nün ve CHP’nin şayet istenilmiş olunsaydı, bunu gerçekleştirecek parti ve meclis desteği zaten arkalarında olacaktı. Ancak ülkeyi birden fazla siyasi partinin yer alacağı bir demokrasi hayatına sokmaktansa Millî Şef ve CHP yöneticileri “tek şef, tek parti” anlayışına dayanan bir yapı içerisinde ülkeyi idare etmeyi yeğlemişlerdi.

5 Burçak, *age.*, s. 9.

Savaş yılları boyunca, Millî Şef İnönü ve CHP'li yöneticilerin “şeflik sistemini müesseseleştirmeye” yönelik bir anlayışla ülkeyi yönettiklerini söylemek daha doğru bir değerlendirme olacaktır. İç politikada otoriter ve anayasal hakları sınırlayıcı, hatta yasaklayıcı bir politika takip edilmiştir. Ülkede siyasi liberalleşmenin başlangıcı olarak yine CHP'li çevrelerce Millî Şef İnönü'nün 19 Mayıs 1945'te yaptığı konuşma gösterilmektedir⁶.

İnönü bu konuşmasında “*Memleketimizin siyasi idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalkıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecekler*”⁷ demektedir. İnönü'nün bu konuşması da bir bütün olarak incelendiğinde, onun oldukça temkinli bir fikir ve tutumla ülkede demokrasi prensiplerinin sürdürülmesine çalışacağını belirtmektedir. İnönü'nün memlekette uyanmaya başlayan yeni havayı dikkate aldığını, onun bu konuşmasındaki ifadelerinden anlıyoruz. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, İnönü'nün bu nutku söylediği günlerde ABD'de “San Fransisko Konferansı” toplanmış ve çalışmalarını sürdürmektedir. Türkiye'nin de Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na kurucu üye olarak katıldığı bu konferansta “Birleşmiş Milletler Anayasası” kabul edilmiştir. Bu anayasanın temel amacı ise, temel hak ve hürriyetler ile demokrasiye dayanan ülke yönetimlerinin kurulmasını sağlamaktır. Türkiye, bu anayasayı imzalamakla zaten demokrasiye geçme kararını vermiş durumdadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi San Fransisko Konferansına katılan heyetimizin başındaki kişiye yani Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya, Millî Şef İnönü'nün söylediği sözler bunu ifade etmektedir. İnönü, heyet başkanımıza hitaben ABD'de sorulması halinde, Türkiye'nin de çok partili demokrasiye geçme kararını aldığını açıklamasını söylemiştir.

Oysa aynı Millî Şef İnönü, daha 1944 sonbaharında TBMM'nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada “demokrasi”nin Türkiye'nin kendi bünyesine ve hususi şartlarına göre gelişeceğini belirtmiş ve konuşmasının bir yerinde söylediği “Harp sonrasında uyanmak istidadı gösterecek yeni taklit arzularına da kesin olarak karşı koyacağız” sözleriyle de, savaş sonrasında pek çok ülkede kendini gösterecek olan “demokrasi yönetimini” bir taklit rejim olarak gördüğünü belirtmiştir⁸.

6 Bu konuda bkz., Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet Yay., İstanbul 1977, s. 285-286; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s. 314; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967 s. 1-7; Burçak, *age*, s. 52; Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 59

7 İnönü'nün bu konuşması için bkz. Ek-1.

8 KOP, *Millî Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları*, s. 232-233.

Koçak, İnönü’nün bu konuşmasında belirttiği taklit yönetimi her halde “Batı taklidi” yönetimidir demekte ve CHP ve TBMM’de yönetimi eleştiren ve varlığı bilinmekte olan bazı grupları da uyarmaktadır, diye kanaatini eklemektedir⁹.

CHP çevrelerinin, İnönü’nün demokrasiye ve çok partili hayata geçişimizde oynadığı rolü ortaya koyarlarken de 1 Kasım 1945’te TBMM’nin açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmayı ileri sürerler¹⁰. Bu konuşmasında İnönü, “*Türkiye’de Cumhuriyetin bir halk idaresi olarak kurulduğunu ve demokratik bir karakteri esas tuttuğunu*” belirtmiş ve “*Bizim tek eksikimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır*” diyerek CHP’nin karşısında güçlü bir muhalif yapıyı görmek istediği izlenimini vermiştir.

Millî Şef bu konuşmasını, 1 Kasım 1945’te değil de 1 Kasım 1944’te yapmış olsaydı hiçbir tereddüde mahal bırakmayacak şekilde İnönü’nün gerçek anlamda demokrasi taraftarı olduğu ve ülkede çok partili hayata geçişi arzuladığını söylemek mümkündür. Ancak bu konuşma 1 Kasım 1945’te yapılmıştır. Bu tarihe kadar neler olmuştu. Kısaca belirtilecek olunursa; CHP içindeki varlığı bilinen muhalefet belirginleşmiş ve “Dörtlü Takrir” olarak bilinen belgeyi vermişlerdi. Takrircilerin parti içinde ve memlekette Anayasal hakların ve çok partili demokrasinin yerleşmesi isteklerini belirten bu takrir reddedilmiş ve takriri verenler partiden ihraç edilmişlerdi. Basında tek parti yönetimine karşı gittikçe büyüyen eleştiri ve hücumlar başlamıştı. Kamuoyu, savaş yıllarında çekilen sıkıntılardan ve maruz kalınan keyfi uygulamalardan dolayı tek parti yönetimine karşı o güne kadar içlerinde sakladıkları tepkiyi dışa vurmaya başlamışlardı. İşte İnönü, 1 Kasım 1945 nutkunu, ülkenin bu şartlar içerisinde bulunduğu bir ortamda yapıyordu.

Şimdi bu noktada İnönü’nün demokrasiye olan bağlılığı ve nasıl birçok partili demokrasi istediği üzerinde kısaca duralım.

İnönü’nün demokrasiye olan bağlılığı konusunda Emre Kongar, “*Atatürk için demokrasi, ya da halk egemenliği bir amaç değil bir araçtı. Oysa İsmet Paşa için demokrasi bir amaç niteliği kazanmıştır.*” demektedir. Kongar’a göre İnönü, tartışılmaz olarak kabul edilen “diktatörlüğünden” bile bu amaç için vazgeçmişti.¹¹ İnönü’nün

9 Koçak, *age.*, s. 355-356.

10 Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Cem Eroğul, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, (2. Bs.), İmge Yay., Ankara, 1990, s. 5; Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1973, s. 97; Mahmut Goloğlu, *Millî Şef Dönemi*, (1938- 1945), Ankara, 1974, s. 397-401; Taner Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 15-16.

11 Emre Kongar, “İsmet İnönü’nün Tartışılan Kişiliği”, *Halkevleri*, Y. 9, S. 110, Aralık 1975, s. 4.

demokrasiye bağlılığı konusunda farklı bir anlatım veren Samet Ağaoğlu, “*İnönü, çok partili demokratik rejimin ne hayranıydı ve ne de taraftarıydı*” demektedir. Ağaoğlu’na göre, İnönü halkın, bürokrasinin, aydınların tek parti yönetiminden ve CHP’den bıkmış ve usanmış olduklarını görmüş ve yapacağı direnme denemelerinin bu noktada hiçbir sonuç vermeyeceğini anlamıştı. Bu nedenle ülkeyi kargaşaya ve sarsıntılara düşürmeden çok partili hayata geçmek için “inançlarını ve maddî, manevî koltuklarını feda etmeyi” kabul etmişti¹².

İnönü’nün açıkça çok partili hayata geçmeyi istemese bile ülkeyi çok partili bir rejime götürme konusunda inatçı bir tutuma girmediğini söylemek mümkündür¹³. 1 Kasım 1945’de söylediği nutukta bu konuda son derece açık bir ifade kullanmış, ülkede demokrasi yolunda atılacak adımlara ve gösterilen çabalara sıcak bakacağını hissettirmiştir. Bu konuşmasında CHP’nin karşısında tek eksik olarak bir muhalefet partisinin yokluğunu göstermiş, aynı parti içinde farklı düşüncelere sahip olanların mücadelelerini yeni bir parti kurarak sürdürmelerini söyleyerek onları teşvik etmiştir.

Millî Şef İnönü’nün bu kararları verirken nasıl bir muhalefet partisini arzuluyordu.

Kanaatimizce asıl üzerinde durulması gereken nokta budur. İnönü ve CHP çevrelerine göre kurulacak muhalefet partisi öncelikle kendisince itimat edilen bir şahsın başkanlığında kurulmalıydı. Kurucuların aşırı uçlarla bir alakası da bulunmamalıydı. Kurulacak yeni parti hiçbir zaman iktidarı eline geçirebilecek güce erişecek bir duruma gelmemeliydi. Ülkede bir muhalefet yapısı olmalıydı. Ancak, bu muhalefet “akortsuz birkaç sesin parlamentoda yer alması” şeklinde olmalıydı¹⁴. İnönü’ye göre demokrasi uzun ve dikenli bir yoldu. İktidar hırsı içinde olanlar ve sabırsızlar bu yolda yürüyemezlerdi¹⁵.

12 Samet Ağaoğlu, *Demokrat Parti’nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri-Bir Soru*, Baha Matbaası, yy., 1972, s. 146.

13 Burçak, İnönü’nün demokrasiye geçişte oynadığı rolü belirtirken şöyle demektedir: “*Türkiye’de demokratik rejim iç ve dış şartların zorlaması sonucu kurulmuş olmakla birlikte, Millî Şef’in tek partili otoriter idareyi sürdürme konusunda bir inat ve mukavemetiyle karşılaşmadı. Tersine olarak, Millî Şef, otoriter yönetimin devam ettirilmesi yolunda CHP’nin bazı aşırıları tarafından kendisine yapılan ısrarlı telkinlere uymaması gibi bir de basiret gösterdi...*” Burçak, *age.*, s. 53.

14 Dündar Seyhan da hatıralarında İnönü’nün demokrasi anlayışıyla ilgili olarak şöyle demektedir: “*Gerçekte, İsmet Paşa siyasi hayatının devamı boyunca bir muhalefetin mevcudiyetin daima arzu etmiştir. Ama O’na göre, bu muhalefet hiçbir zaman iktidarı ele geçirecek bir duruma gelmemelidir. Muhalefet olmalıydı (...) küçük bir muhalefetin varlığı, siyasi hayatına renk ve hareket vermek bakımından pek eğlenceli olacaktır.*” Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, İstanbul 1966, s. 20.

15 Recep Bilginer “946’dan 950’ye kat edilen yol”, *Demokrat Parti Albümü C I*, S. 3, Mart 1951, Gün Matbaası İstanbul, s. 13 ve 17.

Nitekim Demokrat Parti’nin kurulduğu günlerde Millî Şef İnönü ile birlikte çok sayıda CHP’linin düşüncesine göre, yeni parti uzun yıllar CHP’nin karşısında bir iktidar mücadelesi yapmamalıdır. CHP’lilere göre, İngiltere’de bile İşçi Partisi iktidara gelebilmek için 100 sene beklemişti. Yeni partide en az bir 10 sene iktidar mücadelesine girmemeliydi¹⁶. Nitekim Adnan Menderes Vatan’da çıkan bir beyanatında CHP’nin kendileri için takip edilecek bir yolu telkin etmek istediğini, bunlar arasında da “*Halk Partisi’ne karşı en az 40-50 sene iktidara gelme iddiasında bulunmamanın da*” yer aldığını söylemiştir¹⁷. Fuat Köprülü de bir yazısında, CHP’lilerin ülkede muhtelif partilerin kurulmasını asla kabul edilmeyecek felaketsel bir teklif olarak gördüklerini söyledikleri halde sonradan yaptıkları açıklamalarla siyasi bünyemizdeki en büyük eksikliğin muhtelif partiler olduğunu iddia etmişlerdir, demektir. Köprülü, CHP’lilerin çok partili demokrasi konusunda “*20-30 yıllık bir çalışma devri geçirmeden memlekette demokrasinin kurulamayacağını*” söylediklerini belirtmektedir¹⁸.

Çok partili hayata geçişimizde İnönü ve CHP’lilerin ortaya attıkları bir diğer konu da, yeni kurulan partinin, yani “Demokrat Parti’nin bir muvazaa partisi” olduğuydu. Bu çevrelere göre Demokrat Parti kurulurken Bayar, İnönü’nün iznini almıştı. Millî Şef İnönü, Demokrat Parti’nin Bayar başkanlığında kurulmasına sıcak bakmıştı. Çünkü Bayar, Atatürk’ün son başvekiliydi. Ayrıca partinin kuruluş süreci içerisinde Bayar, İnönü ile sürekli bir ilişki içerisinde olmuştu. CHP’liler istediği için ülkede demokrasiye geçilmiş ve yeni partiler kurulmuştu. CHP çevrelerinde böyle bir iddianın ortaya atılmasına sebep olan hadise, Bayar’ın CHP’den ayrıldığı 4 Aralık 1945 günü İnönü tarafından Çankaya Köşkü’ne yemeğe davet edilmesi ve Bayar’ın İnönü’yle baş başa yediği akşam yemeğidir. Bu yemek daveti, yeni bir partinin kurulmasından hoşnut olmayan müfrit CHP’lilerce başka mecralara çekilmişti. Bu çevreler “yeni parti bir muvazaa” partisidir şeklinde

---

Bayar, İnönü’nün gerek 19 Mayıs konuşmasında ve gerekse 1 Kasım 1945’te yaptığı Meclis açılış konuşmasında bir “*demokratik cihazlaşmadan*” bahsettiğini belirtmektedir. Ancak Bayar’a göre, İnönü’nün konuşmalarında yer alan demokratik cihazlaşmayla kastettiği, onun ister gördüğü demokrasi bir şekil demokrasisi idi. Bkz. Bayar, *Başvekilim Menderes*, s. 37.

16 Recep Bilginer, “Yeni Hamleler İçin”, *Düşünce*, Y. I, S. 2, 7 Aralık 1946, s. 17.

17 “Adnan Menderes’in Nutku”, *Vatan*, 18 Temmuz 1946.

18 Fuat Köprülü, “Daha Açık Konuşalım!”, *Dün ve Bugün*, C II, YI, S. 35, 6 Temmuz 1946, Ankara, s. 19 ve 26.

CHP’nin bu konudaki görüşünü yansıtmaması bakımından Cevdet Kerim İncedayı’nın söylediği “Türkiye’de hakiki demokrasi için üç asır gerekir” sözü oldukça manidardır. Bkz. Cemal Kutay, “Babacan Bir Adamın Müsamahası”, *Millet*, C IX, Y. 8, S. 21 1, 23 Şubat 1950, İst., s. 3.

yaygara yapıyorlardı¹⁹.

İnönü bu görüşmeyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “*Sayın Bayar, hazırlanmış oldukları DP programını bana getirmek nezaketinde bulunduğu zaman kendisiyle partisi hakkında görüşmemiz oldu. Hiçbir zata bir parti teşkil etmesi için teklif ve telkinde bulunmadım. Sayın Bayar’ın parti teşkil etmesinden memnun olmuştum (...) program hakkındaki ilk malumatı alınca, geçmiş tecrübelerine göre dikkat edilecek bazı fikirlerimi söyledim.*”²⁰ Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi İnönü’nün Demokrat Parti’ye kurulması için izin verdiği şeklindeki anlatımlar doğruyu yansıtmamaktadır. İnönü’nün kuruluşu aylar önceden bilinen bir siyasi partinin kurucusuyla yaptığı bu görüşmede, partinin programı ve tüzüğü üzerindeki görüşlerini dile getirdiğini söylemek daha doğrudur. Nitekim Bayar’ın kendisi de Demokrat Parti’nin kuruluşu esnasında 7 Ocak 1945’te yaptığı basın toplantısında gazetecilerin bu konudaki sorusunu cevaplarken “*Muvazaa hafifliktir. Ne bunu kabul edecek ne de bu teklifi ileri sürecektir kimseler olmadığı gibi, memleketin muvazaa işlere tahammülü yoktur*” demiştir²¹. Yine Bayar, Tasvir gazetesine 8 Şubat 1946’da verdiği bir demeçte “Demokrat Parti’nin bir muvazaa partisi olduğu” şeklindeki söylentileri kesinlikle reddettiğini belirtmiştir²². 14 Mart 1946’da yaptığı yazılı açıklamasında da Bayar, muvazaa şayiaları konusunda şunları söylemiştir:

“Kabul etmek icap eder ki, partimiz bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. Bunun da başlıca sebebi, partimizin bir (muvazaa) eseri olarak doğduğu ve Serbest Parti gibi geçici hareketten başka bir şey olmadığı hakkında şayi

19 Ziya Şakir, *Celâl Bayar (Hayatı ve Eserleri)*, İstanbul 1952, s. 179.

“İnönü’nün biçtiği bu muhalefet kaftanını kuşanan parti Demokrat Parti’dir (...) yeni partinin başkanı olan Celâl Bayar, Atatürk’ün son başbakanıydı ve kuruluş süreci içinde İnönü ile sürekli ilişkide olmuştur. Kurucuları ne sola ne de meşru olmayan sağa hiç bir yakınlıkları yoktur. Kısacası, bunlara parti kurdurtmakla, tam bir “sadık muhalefet” yaratılmaya çalışılmıştır. Bk. Irwin Cemal Schick- Ahmet Ertuğrul, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 115-116.

“1946 yılı başında kurulmuş bu parti de, malum ve hatta meşhur olduğu üzere, kurulmuş bir parti idi. Her kurulmuş parti gibi bunun da evveliyatında içtimai tekâmül ve ulvilik yoktur (...) CHP’nin iki büyük şöhreti iki ayrı partinin başında karşılıklı mevki almış bulunmaktadır. İtihtaççılardan Halkçılar nasıl meydana geldi ise, Halkçılardan da DP o suretle bir istitale halinde- meydana gelmişti.” Tahsin Demiray, *Partiler kurulur mu? Doğar mı?* İstanbul 1957, s. 10-11.

20 Hamdi Avcıoğlu, “Çok Partili Hayatın On Dördüncü Yılında İsmet İnönü ile Mülakat”, *Akış*, C. XVI, S. 269, 22 Eylül 1959, s. 11; İnönü-Bayar görüşmesiyle ilgili olarak ayrıca bk. Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul 1964, s. 252; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Hayatında Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C I, Ankara 1965, s. 173-174; Metin Tokar, *Tek Partiden Çok Partiye*, (2. Bs.) Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s. 83.

21 Bkz. 7 Ocak 1946 tarihli *Vatan, Cumhuriyet, Son Posta ve Son Telgraf* gazeteleri.

22 *Tasvir*, 8 Şubat 1946.

olan ve her tarafa birden yayılan telkinler ve telâkkilerdir (...)

(Muvazaa) iki taraflı bir anlaşmanın eseri olmak icap eder. Ve iki tarafı da küçülten bir hareket olur. Evvelce yaptığım bir konuşmada ifade ettiğim gibi, ne Halk Partisi’ne ve ne de partimize böyle küçültücü bir hareket isnat etmeğe imkân yoktur.”²³

DP’nin kurucularından olan Menderes de 17 Temmuz 1946’da Aydın’da yaptığı bir seçim konuşması sırasında, “*Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi’nin lütfu ve müsaadesiyle kurulmamıştır. Demokrat Parti bir kukla teşekkül değildir.*” diyerek kurdukları partinin güdümlü bir parti olmadığını açıkça dile getirmiştir²⁴.

Türkiye’de çok partili hayata geçişte Millî Şef İnönü’nün oynadığı rol kanaatimizce abartılmıştır. İnönü, 1945’te memleketin içinde bulunduğu iç ve dış olumsuzlukların zoruyla, demokrasiye geçme kararı vermiştir. Ancak, İnönü’nün daha bu kararı verdiği günlerde CHP içinde ve TBMM’de bir muhalif yapı oluşmaya başlamıştı. Millî Şef, Değişmez Genel Başkan ve Cumhurreisi olarak İnönü’nün başkanı olduğu CHP’nin içinde kaynaşmaların ve çatışmaların olmasını hoş karşılamadığını söyleyebiliriz. CHP içinde başlayan muhalefetin önü alınmayacak, tabiri caizse “kafası ezilmeyecek” olursa bu muhalefetin güçleneceğini İnönü çok iyi bilmekteydi. Bu ise İnönü’nün CHP içindeki tek adamlığını sarsabilirdi. Dörtlü Takrir bu nedenle reddedilmiş, takrirciler saatlerce hırpalanmış ve nihayet partiden ihraç edilmişlerdi. İnönü’nün, muhalefetin kendi partisi dışında başlaması istediği doğrudur. Ancak bu istek, muhalefet karşı tarafta olduğunda onunla mücadele etmenin daha rahat olacağı düşüncesinin bir sonucudur. Böyle ortamlarda İnönü oldukça tecrübe sahibidir. Çünkü iki defa CHP karşısında ve İnönü’nün politikalarına karşı başlayan muhalefet partileri ile uğraşmış, onların kapatılması ya da kapatılmasında baş amil olmuştu.

İnönü, 1945’lerde başlayan bir muhalefetin engellenemeyeceğini çok iyi bilmekteydi. En azından değişen dünya şartları içerisinde bunu yapamazdı. Savaş sonrası ortamda tek partili idareler yıkılmış, Almanya ve İtalya’daki tek partili

²³ *Tasvir*, 14 Mart 1946.

²⁴ *Vatan*, 18 Temmuz 1946.

Bu konuda Taner Timur, “DP adım adım Millî Şef’in hoşgörüsü, izni ve desteği ile kurulmuştur. Bunun için de 1944 ve 1945’lerden itibaren özel olarak Celâl Bayar uygun görülmüş ve kendisi çeşitli şekillerde teşvik edilmiştir? Bu teşvik biçimleri bazen haber yollama gibi kapalı, bazen de Ulus’a bu konuda başyazı yazdırma gibi açık şekillerde olmuştur. Bu yüzdendir ki gelişimi dikkatle izleyen kamuoyunda, bu konuda kuşkular doğmuş ve DP’nin de Serbest Fırka gibi bir danışıklı dövüş, bir “muvazaa partisi” olduğu izlenimi uyanmıştır.” diyerek, CHP çevrelerinin klasikleşmiş tezini tekrar etmiştir. Bkz. Timur, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, s. 16.

diktatörlükler ortadan kalkmış, İtalya da Mussolini kendi halkı tarafından kurşuna dizilmiş ve ayaklarından asılmıştı. Almanya'da ise Hitler, bütün ümitlerini yitirmiş olarak kendi hayatına kendisi son vermişti. Türkiye'deki tek parti yönetiminin başındaki kişi olarak Millî Şef İnönü'nün, bu hadiselerden ders almamış olduğunu söylemek oldukça yanlış olur. Elbette ki İnönü, bu acı hadiselerden ders almıştı. Çok iyi bilmekteydi ki, Türkiye'de tek partili ve Millî Şefli bir idareyi sürdürmek mümkün değildi. Memleket içinde toplumun her kesiminden tek partili idareye karşı duyulan tepkiyi bilmekteydi. Tek partili otoriter rejimler, Türk halkının gözünde prestij ve itibar kaybettiği gibi, dünyanın gözünde de istenmeyen rejimlerdi²⁵.

Şayet İnönü, dünyada ve Türkiye'de meydana gelen bu değişiklik isteklerine kulaklarını tıkayıp, görmezlikten gelseydi, çok partili rejime geçme isteklerine direnip, tek parti yönetiminin devamında ısrar etseydi bu durum hem kendi iktidarı için hem de memleket için bir felaket olabilirdi. Nitekim bu konuda İnönü'nün 1969'da TBMM'de söylediği şu sözler bu gerçeği çok iyi yansıtmaktadır. İnönü şöyle diyordu:

“1945 ve 1946'da demokratik rejimi getirmeseydik, asıl kanlı ihtilal o zaman olacaktı ve o zaman, bugünkü pek kıymetli Atatürkçüler ağzlarına geleni söyleyip, memleketi, bir büyük harp badiresinden selamete çıkmış olan memleketi, ayaklarıyla isyana itiyorlardı.”²⁶

Görüldüğü gibi İnönü, 1945 yılının şartları içerisinde milletin şikâyet ve huzursuzluğunun had safhada olduğunu belirterek, şayet demokrasiye geçmeseydik bir kanlı ihtilal ve isyan çıkabileceğini söylemektedir. O halde, o günün şartları gereği demokrasiye geçmek bir zaruretti. İşte İnönü, Türk toplumundaki bu birikimi görmüş ve demokrasiye geçişimiz için gerekli şartların oluşmasına rıza göstermişti.

Türkiye'de çok partili hayata geçişe izin vermek ve “*biz istemeseydik ne demokrasiye geçilirdi ne de Demokrat Parti kurulurdu*” şeklindeki iddialarla “demokrasiye geçişi sahiplenmek” bugüne kadar gelen yanlış bir kanaattir. Bize göre, çok partili hayata geçiş konusunda CHP içinden gelen karşı koymalara rağmen, İnönü ve oldukça az sayıda CHP'li grup demokrasiye geçişe sıcak bakmışlardır. CHP'nin 1945'lerde içinde bulunduğu durum şöyleydi: Küçük bir grup, İnönü'yü giriştiği demokrasi hareketinde destekliyordu. Bu grup küçük olmakla birlikte kuvvetli ve

25 Burçak, *age.*, s. 52-53.

26 Burçak, *age.*, s. 55-56.

nüfuzlu idi. Çünkü İnönü’nün desteğine sahipti. Diğer bir grup ise, Türkiye’nin henüz demokrasiye hazır olmadığı, bu demokrasi denemesinin de öncelikler gibi başarısızlığa uğrayacağı, hatta memleketi felakete sürükleyeceği düşüncesindeydi. Parti içinde yer alan üçüncü bir grup da, daha ziyade bütün rahat ve huzurunu tek parti rejiminin devamında gören ve demokrasi teşebbüsünü bu yüzden istemeyen ve baltalamaya çalışanların oluşturduğu bir gruptu²⁷.

CHP çevrelerinin demokrasiye geçişteki isteksizliği konusunda ise İnönü şunları söylemektedir:

“...Devlet mekanizmasını tek insanın kaderine bağlayan sistemden mutlaka sıyrılmalıydık (...) Savaş bittikten sonra bu soruya vakit geçirmeden cevap vermek gerekiyordu. Ben, demokratik düzene girelim dediğim zaman, birçok arkadaşlarım, bana geldiler, bu erkendir, olmaz, dediler. Ben, hayır artık meseleye zor da olsa bir çözüm yolu bulmalıyız, diye direttim.”²⁸

İnönü’nün bu konuşmasından da anlaşılacağı gibi, CHP içinde demokrasiye geçiş isteği, hiç de iyi karşılanmamıştır. Güllük gülistanlık bir ortamda böyle bir istek doğmamıştır. Gerçekten de CHP’nin çok partili hayata geçişin başladığı 1945 sonları ve 1946’nın başlarında gösterdiği yumuşak politika ve sıcaklık DP’nin kısa zamanda teşkilatlanması ve bu partiye ülkenin her tarafında gösterilen yakın alaka ve ilgi üzerine birden bire kaybolmuştu. Onun yerine iktidarı kaybetme telaşının baş gösterdiği ve bunun da öfke ve tahammülsüzlüğe yol açtığı söylenebilir. CHP halkın yeni partiye ve kurucularına karşı gösterdiği bu büyük alaka karşısında, mevkiini muhafaza kaygısıyla akla hayale gelmeyecek, belki de insaf ölçüleri içerisine sığmayacak tedbirlere başvurdu²⁹. Ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek

27 “CHP’deki Buhran”, *Forum*, C I, S. 10, 15 Ağustos 1954, Ankara, s. 3

28 İnönü’nün bu sözleriyle ilgili olarak bkz. Cihat Baban, *Politika Galerisi: Büstler, Portreler*, İstanbul 1970, s. 289-290. İnönü’nün kızı Özden Toker de babasının demokrasiye geçiş konusundaki çabalarını şöyle anlatmaktadır:

“Mücadele zamanları enerjisi tahammülü daima artan babam milletimiz için yeni ufuklar açan demokrasi mücadelesinde de genç arkadaşlarının ön safında mücadele etti. Seneler geçti. O’nu eskiden diktatörlükle itham edenler, bu sefer memleketi tecrübesiz ellere bıraktığı mülahazasıyla ona tarizlerde bulundular. İlerisini göremedi dediler. Onlara babamın verdiği cevap şudur: “Emirle demokrasi tayinle muhalefet olmaz. Millet’in kendi mukadderatına sahip çıkmasını öğrenmesi için bu devreden geçmekten başka çare yoktur.” Özden Toker, “Babam 75 yaşında”, *Akıs*, C XVI, S. 269, 22 Eylül 1959, İstanbul, s. 7.

29 Metin Toker CHP’deki bu değişmeyi şöyle belirtmektedir: “Demokrasinin arifesindeki cesur, hamlecî, ilerici CHP ile demokrasiyi getirdikten sonraki ürkek, çekingen ihtiyatlı CHP arasında fark vardır.” Toker, “Başka bir CHP’ye gönül razı olmaz!”, *Akıs* Y. 8 S. 384, 6 Kasım 1964, Ankara, s. 5.

“C.H. Partisi diye anılan şef ve kadrosu; muhalefet cephesinden o derece korkmuştu ki

kadar önemli olan bu tedbirler arasında, mülki ve askerî makamların DP teşkilatlarına ve DP'lilere karşı yaptıkları tazyik ve tehditler; DP'nin Rus parasıyla kurulduğu ve partiyi kuranların komünist oldukları, DP programının Halk Partisi programından bir farkı olmadığı, Demokrat Parti'nin bir muvazaa partisi olduğu, Demokrat Parti'nin Vatana ihanet içerisinde bulunduğu şeklindeki iddialar yer almaktadır³⁰.

Sonuç

Üçüncü kez girilen çok partili demokrasi denemesinde, CHP bu defa muhalefeti önleyecek veya Demokrat Parti'yi kapatacak güç ve prestijde değildi. Her şeyden önce, Demokrat Parti'nin kurucuları tecrübeli kişilerdi. Partiyi kuran Bayar, daha önce de dediğimiz gibi Millî Mücadelemizin “Galip Hocası”, Atatürk'ün İktisat

---

doğuşunu müsamaha ile karşılar görüldüğü Demokrat Parti'nin süratle taazzuvu karşısında akla, insafa sığmayacak tedbirlere başvurmuştur. Halk ise Demokrat Parti'nin etrafında getirdiği birlik sayesinde iktidarın her türlü baskı ve tertiplerine karşı koymayı göze aldığı her fırsatta gösteriyordu.” *Demokrat Parti'nin Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildiler*” Hz. Müstakil Demokratlar Grubu, Ankara, (1949), s. 5. DP'nin gelişmesi karşısında CHP'nin takındığı tavır konusunda belirtilen diğer bir tespit de şöyledir:

“Bir gelişimi frenlemek için CHP iki tür önleme başvurmuştur. Birinci türün amacı, kamuoyuna şirin gözüküp DP'ye kaymasını önlemektir. Örneğin Haziran 1946'da tek dereceli seçim usulü kabul edilmiş yine Haziran'da basın yasasının hükümete gazete kapatmak yetkisi veren hükmü kaldırılmıştı (...) İkinci tür önlemin amacı ise, birtakım oyunlara başvurarak muhalefetin üçlenmesini engellemektir. Bu tür önlemler içinde en göze batanı 1947'de yapılması gereken genel seçimlerin aniden bir yıl öne alınması böylece altı aylık geçmişi olan muhalefetin doğru dürüst örgütlenmesine fırsat bırakılmamasıdır. (Der.) Irwin Cemal Schick-Ertuğrul Ahmet, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s. 116.

Avni Doğan da Demokrat Parti bütün bu haksızlıkları ve Millî Şef istibdadına karşı bir hürriyet mücadelesi yapmaktadır. “Bu mücadelesinde o yalnız değildir, bütün millet onunla beraberdir. demektedir.” Bkz. Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, s. 253-254

Yabancı bir araştırmacı da CHP'lilerden bazıları yeni partinin hemen kapatılmasını istedilerse de, İsmet İnönü partinin örgütlenme hakkını savunmuştu diyerek, aynı doğrultuda bir kanaat ilen sürmektedir. Stanford Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C II, çev. Mehmet Harmanlı, E Yayınları., İstanbul, 1983; C I, s. 476.

30 Bu konuda bkz. Adnan Menderes, “Teessür Verici Bir Manzara”, *Vatan*, 19 Mayıs 1946; Adnan Menderes, “Çok Partili Hayata Geçerken Karşılaşılan Güçlükler”, *Vatan*, 31.3.1946; Adnan Menderes, “Demokrat Partiye Yapılmak İstenilen Telkinler”, *Vatan*, 17.7.1946 ve ayrıca Celâl Bayar'ın Demokrat Parti başkanı sıfatıyla gazetelere verdiği demeçler. Mesela bkz. *Vatan*, 20.7.1946'da Mudanya'da verdiği demeç; *Yeni Sabah*, 25.7.1946'da İzmir'de verdiği demeç gibi. Partilerinin kuruluş yıllarında karşılaştıkları güçlükler konusunda Demokrat Parti'nin 4. Büyük Kongresinde Menderes şöyle demektedir:

“...Partimizin ilk kuruluş devresi birçok mahrumiyetler ve tazyikler içerisinde geçmiştir. O zamanın iktidarının partimizi daha doğarken mefluç kılmak, mümkünse yok etmek için birçok tedbirlere başvurmuş olduğunu hepimiz çok iyi biliriz.” Menderes'in bu konuşması için bkz. *Kalkınan Türkiye*, (12-13 Ekim 1955), Türkiye Ticaret Postaları Matbaası İstanbul 1955, s. 4-5.

Bakamı ve son Başvekiliydi. Ayrıca yeni parti halkta taban bulmuştu. Memlekette büyük bir coşku seli halinde, toplumun her kesiminden yeni partiye akın akın katılmalar oluyordu. Öyle ki DP’nin 1946 Milletvekili seçimlerinde üç milyona yaklaşan bir tabanı olmuştu. Bu, kuruluşunun daha 6. ayında olan ve birçok merkezde henüz teşkilat dahi açamamış olan bir parti için büyük başarıydı³¹.

1945 yılında iktidar partisinin karşısındaki muhalefet, 1924 ve 1930’daki muhalefetten daha güçlüydü ve her şeyden önemlisi halka dayanmaktaydı. CHP içinde temsil edilme imkânı ve ortamı bulamamış halka... 1945 muhalefeti, kanaatimize göre Cumhuriyet Türkiye’sinin en geniş tabanlı bir halk hareketi olarak doğmuş ve gerek Mayıs 1950’ye kadar olan muhalefet döneminde ve gerekse 1950-1960 arasındaki iktidar döneminde bu yapısını ve özelliğini korumuştur.

1945’te iç ve dış şartların zorlamasıyla Türkiye’de başlayan “çok partili demokrasi” hareketine açıkça taraftar olmamakla birlikte Millî Şef İnönü’nün karşı koymaması da olumlu bir davranıştı. Demokrasiye geçişimizde İnönü’nün yaktığı “yeşil ışık” elbette ki bu geçişin sarsıntısız bir şekilde olmasında önemli rol oynamıştır.

31 “Demokrat Partiyi, şimdiye kadar yapılmış ve muvaffakiyetsizlik ile sona ermiş bulunan diğer teşebbüslerden ayıran farkın ana sebebi, bu partinin millet tarafından tamamen benimsenmiş olması ve Sayın Celâl Bayar’ın büyük kongrede söylediği gibi milletin kurduğu ilk parti mahiyetinde olmasıdır.” Bu değerlendirme için bkz. Samet Ağaoglu, “Yolumuz Demokrasiye Doğru”, *Yolumuz Demokrasiye Doğru*, 15.3.1947, S. 1, Pulhan Matbaası, İst. s. 5.

Yapılan bir değerlendirmede ise “...Serbest Fırka ile Demokrat Parti’yi birbirine benzetmek tamamen hata olur. Birisini doğrudan doğruya Halk Partisi kurmuş, fakat işin ciddiye alındığını görünce, kendi kurduğu muhalefetten yine kendisi ürkmüştür. Demokrat Parti ise tam ve kendi tabiri ile bir halk hareketi, bir millet iradesi olarak ortaya çıkmıştır.” Fikret Karakoyunlu, “Muhalefetin ilk Tohumu”, *Yolumuz Demokrasiye Doğru*, 15.3.1947, S. 1, İst., s. 14-15.

Kaynaklar

Gazeteler

Cumhuriyet

Son Posta

Son Telgraf

Tasvir

Vatan

Kitaplar

Ağaoğlu, Samet, *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri-Bir Soru*, Baha Matbaası, y.y., 1972.

Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yay., İstanbul, 1973.

Baban, Cihat, *Politika Galerisi: Büstler, Portreler*, İstanbul 1970.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, Milliyet Yay., İstanbul 1977

Bayar, Celal, *Başvekilim Adnan Menderes*, (der.) İsmet Bozdağ, Baha Matbaası, İstanbul, t.y.

Burçak, Rıfki Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950*, 1954.

Demiray, Tahsin, *Partiler Kurulur Mu? Doğar Mı?*, İstanbul 1957.

"*Demokrat Parti'nin Kurucuları Bu Davanın Adamı Değildirler*" Hz. Müstakil Demokratlar Grubu, Ankara 1949.

Doğan, Avni, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul 1964.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, (2. Bs.), İmge Yay., Ankara 1990.

Giritlioğlu, Fahir, *Türk Siyasi Hayatında Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C I, Ankara 1965.

Goloğlu, Mahmut, *Millî Şef Dönemi (1938- 1945)*, Ankara 1974.

Kalkınan Türkiye, (12-13 Ekim 1955), Türkiye Ticaret Postaları Matbaası, İstanbul 1955.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul 1967.

Koçak, Cemil, *Türkiye’de Millî Şef Dönemi, 1938-1945*, Ankara 1986.

Kop Kadri Kemal (Der.) *Millî Şefin Söylev, Demeç ve Mesajları*, Akay Kit., İstanbul, 1945,

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara 1984.

“Reisicumhur İsmet İnönü’nün Üniversite Nutku” *Üniversite Konferansları 1938-1939*”. Ülkü Basımevi, İstanbul 1939, s. III-VII.

Seyhan, DüNDAR, *Gölgedeki Adam*, İstanbul 1966.

Schick, Irwin Cemal - Ahmet Ertuğrul, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınevi, İstanbul 1987.

Shaw, Stanford - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C II*, çev. Mehmet Harmancı, E Yay., İstanbul 1983.

Şakir, Ziya, *Celâl Bayar (Hayatı ve Eserleri)*, İstanbul 1952.

Timur, Taner, *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim Yay., İstanbul 1991.

Toker, Metin, *Tek Partiden Çok Partiye*, (2. Bs.), Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Makaleler

Ağaoğlu, Samet, “Yolumuz Demokrasiye Doğru”, *Yolumuz Demokrasiye Doğru*, 15.3.1947, S. 1, Pulhan Matbaası, İst. s. 5.

Avcıoğlu, Hamdi, “Çok Partili Hayatın On Dördüncü Yılında İsmet İnönü ile Mülakat”, *Akis*, C XVI, 22 Eylül 1959, s. 269.

Bilginer, Recep, “Yeni Hamleler İçin”, *Düşünce*, Y. I, S. 2, 7 Aralık 1946.

Bilginer, Recep, “946’dan 950’ye Katedilen Yol”, *Demokrat Parti Albümü*, C I/S. 3, Mart 1951, Gün Matbaası, İstanbul.

Karakoyunlu, Fikret, “Muhalefetin ilk Tohumu”, *Yolumuz Demokrasiye Doğru*, 15.3.1947, S. I, İst.

Kongar, Emre, “İsmet İnönü’nün Tartışılan Kişiliği”, *Halkevleri*, Y. 9, S. 110, Aralık 1975.

Köprülü, Fuat, “Daha Açık Konuşalım!”, *Dün ve Bugün*, C II, Y. I, S. 35, 6 Temmuz 1946, Ankara.

Kutay, Cemal, “Babacan Bir Adamın Müsamahası”, *Millet*, C IX, Y.S. S. 21 1, 23 Şubat 1950, İst.

Menderes, Adnan, “Çok Partili Hayata Geçerken Karşılaşılan Güçlükler”, *Vatan*, 31.3.1946.

Menderes, Adnan “Demokrat Partiye Yapılmak İstenilen Telkinler”, *Yeni Sabah*, 25.7.1946.

Toker, Özden, “Babam 75 yaşında”, *Akis*, C XVI, S. 269, 22 Eylül 1959, İstanbul.

Toker, Metin, “Başka Bir CHP’ye Gönül Rız Olmaz!”, *Akis* Y. 8 S. 384, 6 Kasım 1964, Ankara.